

Ο ΦΙΛΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

FRIENDS AND PATRONS

ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ

OF EL GRECO

ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ

IN TOLEDO

Ο ΦΙΛΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ
FRIENDS AND PATRONS
ΤΟΥ ΓΚΡΕΚΟ
OF EL GRECO
ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ
IN TOLEDO

Το μεγάλο αφιέρωμά μας στα τετρακόσια χρόνια από το θάνατο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου συνεχίζεται. Με πρωτοβουλία του Μουσείου Μπενάκη ταξιδεύει τώρα από τον γενέθλιο τόπο του μεγάλου Κρητικού στην Αθήνα, σε ένα ιστορικό μουσείο της πρωτεύουσας, σε ένα ζωντανό κύτταρο πολιτισμού.

Αφήνοντας πίσω τον ενετοκρατούμενο Χάνδακα, η παρούσα έκθεση επικεντρώνεται στον κύκλο του Γκρέκο στο μακρινό Τολέδο την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης, όπου παγίωσε το προσωπικό του ζωγραφικό ιδίωμα παντρεύοντας τα ισπανικά βιώματα με αυτά της κρητικής του νιότης και ιδίως με αυτά των περιπλανήσεων στις πηγές της ιταλικής Αναγέννησης. Μια νέα προσέγγιση και ανάγνωση των προσωπικών καταλοίπων του διανοούμενου καλλιτέχνη δείχνει να επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι το έργο του, αδιάσπαστα δεμένο με την πόλη του Τολέδου, συνδέεται εξίσου με την ουμανιστική παιδεία και αισθητική, ενώ θέτει παράλληλα το κείμενο του βαθμού της αφομοίωσης του Θεοτοκόπουλου από τον σύγχρονό του περίγυρο.

Με αφετηρία τον παραπάνω προβληματισμό, η ακαταπόνητη βούληση του ομότιμου καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης, κ. Νίκου Χατζηνικολάου και η συνεργασία του με τους διαπρεπείς ερευνητές κκ. Ρίτσαρντ Κέιγκαν και Ιωάννη Χασιώτη, καθηγητές στα Πανεπιστήμια Johns Hopkins και Θεσσαλονίκης αντίστοιχα, μας δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσουμε από κοντά τα τεκμήρια αυτής της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας σχέσης του ζωγράφου με την πνευματική, εκκλησιαστική και οικονομική ελίτ της πόλης στην οποία επέλεξε να ζήσει για σαράντα ολόκληρα χρόνια, αλλά και τους Έλληνες του Τολέδου, οι οποίοι κράτησαν ενεργό το δεσμό με τον τόπο καταγωγής του.

Η πρωτότυπη αυτή έκθεση βασίζεται σε νέες αναγνώσεις, που πιθανόν θα μας οδηγήσουν σε μια νέα πρόσληψη του έργου του Θεοτοκόπουλου. Αποτελεί τμήμα ενός πολύπτυχου αφιερώματος στον

Our major tribute on the occasion of the quatercentenary of Domenicos Theotokopoulos' death continues. At the initiative of the Benaki Museum, the tribute now takes us from the birthplace of the great Cretan to Athens, to an historic museum in Greece's capital, in a living incubator of culture.

Leaving behind Venetian-ruled Candia, this exhibition focuses on Greco's circle in far-off Toledo during the Counter-Reformation, where he consolidated his personal painting style by uniting his Spanish experiences with those of his Cretan youth, and especially those of his peregrinations among the sources of the Italian Renaissance. A new approach and reading of the personal relics of this artist-intellectual tends to confirm the hypothesis that his oeuvre, which is inextricably bound to Toledo, was equally connected with his humanistic training and aesthetics. In parallel, this new approach poses the crucial question of the degree of Theotokopoulos' assimilation by his contemporary milieu.

Starting from the above considerations, the tireless resolve of Nicos Hadjinicolaou, Professor Emeritus at the University of Crete, and his collaboration with distinguished researchers Richard Kagan (Johns Hopkins University) and Ioannis Hassiotis (University of Thessaloniki) gives us the chance to become acquainted at first hand with the painter's fascinating relationship with the intellectual, ecclesiastical and financial elite of the city in which he chose to live for forty years, and also with the Greeks of Toledo, who maintained active ties with their homeland.

This novel exhibition relies on new readings which are apt to lead to new perceptions of Theotokopoulos' work. It forms part of a multifaceted tribute to Greco, the fruit of long years of research and systematic collaboration between the Organizing and Scientific

Γκρέκο, καρπό πολυετούς έρευνας και συστηματικής συνεργασίας της Οργανωτικής και Επιστημονικής Επιτροπής του «Έτους Δομήνικου Θεοτοκόπουλου» και πλειάδας ειδικών επιστημόνων και μουσειακών και επιστημονικών οργανισμών. Η πραγματοποίηση αυτού του αφιερώματος στάθηκε δυνατή, χάρη στις δυνατότητες που είχαμε στο Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού να εντάξουμε τη δράση στα συγχρηματοδοτούμενα έργα του ΕΣΠΑ 2007-2013.

Θερά μά συγχαίρω και ευχαριστώ από καρδιάς το σύνολο των συνεργαζόμενων φορέων και ιδρυμάτων, καθώς και των συντελεστών, που ο καθένας από τη θέση του ένωσαν τις δυνάμεις τους και κατέστησαν δυνατό ένα τέτοιο σύνθετο εγχείρημα.

Δρ Λίνα Μενδώνη
Γενική Γραμματέας Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής
2014: Έτος Δομήνικου Θεοτοκόπουλου

Committee of the "Year of Domenicos Theotokopoulos" and numerous specialists, museums, and scientific organizations. This tribute was made possible thanks to the opportunity we were given at the Ministry of Culture and Sports to include this action among the co-financed NSRF projects for 2007-2013.

My warm congratulations and heartfelt thanks go to all the collaborating bodies and foundations as well as the contributors, who joined forces to make such a complex undertaking possible.

Dr. Lina Mendoni
General Secretary, Ministry of Culture and Sports
President of the Organizing Committee
2014: Year of Domenicos Theotokopoulos

Η συμμετοχή του Μουσείου Μπενάκη στις ελληνικές επετειακές εκδηλώσεις για τον διεθνή εορτασμό των 400 χρόνων από το θάνατο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου μπορεί να θεωρηθεί ως αυτονόητη, δεδομένου ότι δύο πασίγνωστες από τις πρώιμες δημιουργίες του ζωγράφου βρίσκονται κατατεθειμένες στις συλλογές του.

Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, αυτονόητη ήταν η συνεργασία του Ιδρύματος με το Ιστορικό Μουσείο της Κρήτης, κυρίως όμως με το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού που επωμίστηκε όλο το βάρος της οικονομικής και οργανωτικής ευθύνης. Πρέπει συνεπώς να εξαρθεί ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξε η Γενική Γραμματέας Λίνα Μενδώνη, με τη συνδρομή της Μαρίας Βλαζάκη και της Μαρίας-Ξένης Γαρέζου. Στην επίλυση σύνθετων προβλημάτων σχετικά με τη διαχείριση των πιστώσεων, σημαντική ήταν και η συμβολή του Παναγιώτη Νταή. Εξίσου αποτελεσματική υπήρξε όμως και η συνέργεια πολλών άλλων συντελεστών, από τους οποίους θα μνημονεύσω τον Αλέξη Καλοκαιρινό, την Εύα Γραμματικάκη και όλους τους συνεργάτες του Ιστορικού Μουσείου Κρήτης. Ωστόσο, χωρίς την πνευματική ανάληψη του Νίκου Χατζηνικολάου για την υπεύθυνη οργάνωση, την εποπτεία και το συντονισμό των εκδηλώσεων συνολικά, θα ήταν ουσιαστικά αδύνατη η επιτυχία ενός τόσο φιλόδοξου εγχειρήματος.

Τη θεαματική συμβολή του Μουσείου Μπενάκη στις εκδηλώσεις του διεθνούς εορτασμού καλύπτει πρώτα η συνδιοργάνωση με το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης της εκθέσεως Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος μεταξύ Βενετίας και Ρώμης. Η έκθεση αυτή εγκαινιάστηκε την 20ή Ιουνίου 2014 στο Ηράκλειο, θα μεταφερθεί όμως και θα παρουσιαστεί με ορισμένες προσθήκες και στο επί της Οδού Πειραιώς κτήριο του Μουσείου για να προσφερθεί από τις 20 Νοεμβρίου 2014 και στο αθηναϊκό κοινό. Μεταξύ άλλων, θα περιλαμβάνει μία δημιουργία του Θεοτοκόπουλου που για πρώτη φορά εκτίθεται στην Ελλάδα: το διάσημο Παιδί που φυσάει ένα αναμμένο δαυλί του Museo Nazionale di Capodimonte της Νάπολης.

The Benaki Museum's participation in the Greek anniversary events in celebration of the quartercentenary of Domenicos Theotokopoulos' death may seem more or less self-explanatory, given that its collections contain two of the painter's well-known early works.

For precisely the same reason, there is no need to explain the Benaki's collaboration with the Historical Museum of Crete and, chiefly, the Ministry of Culture and Sports, with the latter assuming the entire burden of financial and organizational responsibility. Thus, we must first commend the crucial role played by General Secretary Lina Mendoni, assisted by Maria Vlazaki and Maria-Xeni Garezou. Panagiotis Dais made an important contribution to resolving complex issues of funding management. There was equally valuable involvement on the part of numerous other contributors, among them Alexis Kalokairinos, Eva Grammatikaki, and all our collaborators at the Historical Museum of Crete. Nonetheless, without the intellectual toil expended by Nicos Hadjinicolaou to ensure the responsible organization, supervision and coordination of all these events as a whole, the success of such an ambitious undertaking would essentially have been impossible.

The Benaki Museum's impressive contribution to events honouring this international anniversary celebration has included, in the first place, the co-organization (with the Historical Museum of Crete) of the exhibition Domenicos Theotokopoulos between Venice and Rome. The exhibition, inaugurated on 20 June 2014 in Heraklion, will be transferred for presentation (with some additions) to the Athenian public at the Benaki Museum's Piraeus Street Annexe, where it opens on 20 November 2014. Among other things, it will include a work by Theotokopoulos that is being exhibited for the first time in Greece: the famous Boy Blowing on an Ember to Light a Candle from the Museo Nazionale di Capodimonte (Naples, Italy).

Την 21η Νοεμβρίου, στο αμφιθέατρο του ίδιου κτηρίου, θα αρχίσουν οι εργασίες του τριήμερου διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου Ο Γκρέκο από την Κρήτη στη Βενετία, στη Ρώμη, στο Τολέδο.

Προηγούμενος, στις 12 Νοεμβρίου αλλά στο κεντρικό κτήριο του Μουσείου, θα πραγματοποιηθεί η έκθεση Ο φιλικός κύκλος του Γκρέκο στο Τολέδο. Η έκθεση, η πρώτη παγκοσμίως που καταπιάνεται με το θέμα αυτό, ανοίγει νέους δρόμους στην προσέγγιση και τη μελέτη του έργου του Θεοτοκόπουλου. Επειδή ακριβώς αναδεικνύει τις προσωπικότητες όσων αποτελούσαν τον προσωπικό κύκλο του καλλιτέχνη στο Τολέδο, τους διανοούμενους, τους συλλέκτες και τους παραγγελιοδότες που τον ενέπνευσαν και τον στήριξαν στην ισπανική περίοδο της δημιουργικής του ζωής. Οι μορφές τους προβάλλουν με εξαιρετικές προσωπογραφίες, φιλοτεχνημένες από τον ίδιο τον Θεοτοκόπουλο ή από ζωγράφους της εποχής του, έγγραφα που αναφέρονται σε παραγγελίες έργων ή σε σημαντικά επεισόδια της ζωής του και της ζωής των φίλων του, καθώς και λογοτεχνικές δημιουργίες που αποτυπώνουν τις πνευματικές αναζητήσεις και τις ανησυχίες των διανοουμένων του Τολέδου. Την επιμέλεια της εκθέσεως συνυπογράφουν ο Νίκος Χατζήνικολάου και ο Ρίτσαρντ Κέιγκαν.

Το Μουσείο Μπενάκη, εκτός από τη διεκπεραίωση όλων των ιδιαίτερα περίπλοκων διαχειριστικών θεμάτων και την εξαιρετικά διογκωμένη αλληλογραφία με ξένους και ελληνικούς φορείς, καθώς και με τους συμμετέχοντες στο συνέδριο, ανέλαβε τη φροντίδα και την ανάρτηση των έργων στις παραπάνω εκθέσεις. Εξάιροντας την παραδειγματική ετοιμότητα των συνεργατών του Ιδρύματος, οφείλω και εκ μέρους της Διοικητικής Επιτροπής να τους εκφράσω τις πιο θερμές ευχαριστίες.

Εντυπωσιακή από κάθε άποψη ήταν βεβαίως η συμμετοχή της Ισπανίας με δημιουργίες που παραχώρησαν το Museo del Prado, το Instituto de Valencia de Don Juan, η Biblioteca Nacional de España και η Biblioteca Histórica Marques de Valdecilla – Universidad Complutense της Μαδρίτης. Ακόμα η Escuela Universitaria de Osuna της Σεβίλλης και, από το Τολέδο, το Museo del Greco, το Archivo Municipal, η Biblioteca de Castilla – La Mancha, το Archivo Histórico Provincial, το Archivo Municipal, το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο, και ιδιώτες συλλέκτες.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται τέλος στην Επιστημονική Επιτροπή του Συνεδρίου, σε έναν μεγάλο αριθμό από διαπρεπείς επιστήμονες του εξωτερικού και του εσωτερικού που παίρνουν μέρος στις εργασίες του, στους συγγραφείς του καταλόγου της έκθεσης, και στην Alpha Bank για την πρόθυμη όπως πάντα συνδρομή της.

Άγγελος Δελιβορριάς
Διευθυντής του Μουσείου Μπενάκη

A three-day international scientific conference, El Greco from Crete to Venice, to Rome, to Toledo, will commence on 21 November in the Piraeus Street Annexe's own auditorium.

Prior to this, on 12 November, the exhibition Friends and Patrons of El Greco in Toledo will be inaugurated at the Museum's Main Building. Friends and Patrons, the first exhibition anywhere to deal with this topic, opens new avenues for approaching and studying Theotokopoulos' work. This is so because it highlights the personalities of those who formed the artist's personal circle in Toledo – the intellectuals, collectors, and clients who inspired and supported him during the Spanish period of his creative life. Their figures emerge through excellent portraits by Theotokopoulos himself or other painters of the age, documents relating to commissions for art works or important episodes in his own and his friends' lives, and literary works reflecting the spiritual pursuits and concerns of Toledo's intelligentsia. Nicos Hadjinicolaou and Richard Kagan shared curatorial responsibilities.

In addition to handling all the complex management issues and a massive volume of correspondence with Greek and foreign organizations and conference participants, the Benaki also undertook responsibility for the care and mounting of the works in both exhibitions. On my own behalf and that of the Museum's Administrative Committee, I wish to extend heartfelt thanks to the Foundation's associates for their exemplary readiness to assist in every way.

Spain's participation was naturally impressive in every respect, with works lent to the exhibitions here in Greece by the Museo del Prado, Instituto de Valencia de Don Juan, Biblioteca Nacional de España and Biblioteca Histórica Marques de Valdecilla-Universidad Complutense (Madrid), Escuela Universitaria de Osuna (Seville), and from Toledo, the Museo del Greco, Archivo Municipal, Biblioteca de Castilla-La Mancha, Archivo Histórico Provincial, the Institute for Mediterranean Studies (Rethymno), and private collectors.

Finally, warm thanks are due to the Scientific Committee of the Conference, the many distinguished scholars from both Greece and abroad who are taking part in it, the authors who contributed to the exhibition catalogues, and Alpha Bank for its ever-willing contribution.

Angelos Delivorrias
Director of the Benaki Museum

Την ώρα που όλα είναι έτοιμα στον εκθεσιακό χώρο για να υποδεχτεί τα αντικείμενα που θα εκτεθούν, ένας πρώτος απολογισμός, σίγουρα λιγότερο νηφάλιος από εκείνον που θα ακολουθήσει μετά το κλείσιμο της έκθεσης, είναι απαραίτητος.

Ετούτη τη στιγμή τα αισθήματα ευγνωμοσύνης απέναντι σ' εκείνους και σ' εκείνες που βοήθησαν με αυταπάρνηση είναι ιδιαιτέρως έντονα. Σίγουρα πιο έντονη είναι και η πικρία που προκάλεσαν όσοι αδιαφόρησαν, ενώ μας έβλεπαν να προσπαθούμε. Στα είκοσι πέντε χρόνια που έτυχα της εμπιστοσύνης διαφόρων οργανισμών για την οργάνωση εκθέσεων, ποτέ δεν ήρθα αντιμέτωπος σε τόσο μεγάλο βαθμό όσο τώρα με τη γραφειοκρατική νοοτροπία, στην οποία η ευθυνοφοβία συμβαδίζει τόσο στενά με την ανικανότητα. Ούτε καν το 1997, όταν η Θεσσαλονίκη ήταν Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης και είχα αναλάβει τη διοργάνωση και επιμέλεια της έκθεσης Ο Μέγας Αλέξανδρος στην ευρωπαϊκή τέχνη.

Στα εισαγωγικά λόγια που έγραψα στον κατάλογο της έκθεσης Ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος μεταξύ Βενετίας και Ρώμης, η οποία ανοίγει σχεδόν ταυτόχρονα στο Μπενάκη της οδού Πειραιώς, αναφέρθηκα στη δοκιμασία την οποία περάσαμε. Δεν χρειάζεται να επιμείνω περισσότερο εδώ. Ένα πράγμα μόνο νιώθω την ανάγκη να πω: ούτε το δημόσιο χρήμα προστατεύεται με αυτόν τον τρόπο αποτελεσματικότερα, ούτε διασφαλίζεται καλύτερα η ποιότητα των πολιτιστικών εκδηλώσεων που οργανώνονται. Συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Αυτό δεν μπορεί να μην το διαπιστώνουν οι πάντες. Για ποιο λόγο η κατάσταση παρ' όλα αυτά διαιωνίζεται είναι το ερώτημα στο οποίο δεν είμαι σε θέση να δώσω απάντηση.

Η έκθεση που αφιερώσαμε στον φιλικό κύκλο του Γκρέκο στο Τολέδο θα ήταν κυριολεκτικά ακρωτηριασμένη, αν δεν λαμβάναμε υπόψη μας την προσφορά δύο κορυφαίων Ισπανών μελετητών του 20ού αιώνα.

Αν και είναι χλιοειπωμένο, δεν παύει να είναι σωστό: το παρελθόν

At the moment when all lies in readiness in the exhibition space to welcome the objects that will go on display, an initial reckoning – though to be sure, one less cool-headed than that which will follow the exhibition's conclusions – is de rigueur.

At such a moment, feelings of gratitude to those individuals who selflessly assisted are particularly intense. But even more intense is the bitterness called forth by those who exhibited indifference as they watched us trying our best. In the quarter-century during which I have enjoyed the confidence of various bodies in organizing exhibitions, I have never confronted to the degree that I do now the "bureaucratic mindset" in which the fear of responsibility so closely accompanied incompetence, not even in 1997 when Thessaloniki was the European Cultural Capital and I had undertaken to organize and curate the exhibition Alexander the Great in European Art.

In the introductory remarks I wrote for the catalogue of the exhibition D. Theotokopoulos between Venice and Rome, which is opening nearly simultaneously at the Benaki's Pireos Street Annexe, I referred to the ordeal we had undergone. There is no need to insist any further here; there is only one thing I feel compelled to say: public funding is not thus more effectively protected, and the quality of cultural events organized is no better ensured. In fact, quite the opposite is true, and no one can fail to discover that this is the case. I am not in a position to explain why despite everything this situation continues to be perpetuated.

The exhibition we have dedicated to Greco's circle of friends in Toledo would have been – literally – truncated had we not considered the contributions by two leading Spanish scholars of the 20th century.

It has been oft-said, but nonetheless bears repeating that we see the

το βλέπουμε με τα μάτια του παρόντος. Οι σύγχρονες ιστορικές έρευνες έχουν διαμορφώσει τη σκέψη μας και η σύγχρονη τέχνη τη ματιά μας.

Η μεγάλη πραγματεία του Φρανθίσκο ντε Μπόρχα ντε Σαν Ρομάν υ Φερνάντεθ Ο Γκρέκο στο Τολέδο, που δημοσιεύτηκε το 1910, με την έκδοση 88 άγνωστων εγγράφων που αφορούν την παραμονή του Δομήνικου στην πόλη, καθώς και οι κατοπινές μελέτες του ίδιου συγγραφέα, άλλαξαν ριζικά την εικόνα που είχαμε μέχρι τότε για τον ζωγράφο.

Κάτι ανάλογο μπορεί να ειπωθεί για τη συμβολή του ελληνιστή Γκρεγκόριο ντε Αντρές. Μεταφραστής στα ισπανικά της θρυλικής πλέον μελέτης του εικοσιοκτάχρονου Charles Graux, Essai sur les origines du fonds grec de l'Escorial (1880), ο Αντρές αφιέρωσε πολλές μελέτες στους Ισπανούς ελληνιστές του 16ου και του 17ου αιώνα και ιδιαίτερα στους φίλους και υποστηρικτές του Γκρέκο: στον Λουίς ντε Καστίγια, στον Αντόνιο ντε Κοβαρρούμπιας και στον Κρητικό κωδικογράφο Αντώνιο Καλωσνά, αλλά και στον ίδιο τον Θεοτοκόπουλο. Η μελέτη του για το ρόλο του ζωγράφου στη δίκη που πέρασε ο νεαρός Αθηναίος ράφτης Μιχαήλ Χαλκανδύλης από την Ιερά Εξέταση, στην οποία παρατίθεται σε παράρτημα η μεταγραφή των Πρακτικών, θα μείνει στην ιστορία ως υπόδειγμα ιστορικής ευσυνειδησίας.

Η έκθεσή μας θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί χωρίς την ουσιαστική συμπαράσταση Ισπανών συναδέλφων και βέβαια των ιδρυμάτων.

Στο Τολέδο, θέλω να ευχαριστήσω την καλή μου φίλη και συνάδελφο στο Πανεπιστήμιο της Καστίγια–Λα Μάντσα, Πάλμα Μαρτίνεθ-Μπούργκος Γκαρθία, την Ηγουμένη του μοναστηριού Σάντο Νομίνγκο ελ Αντίγου, τον φωτογράφο Αντόνιο Παρέχα, τον ιστορικό Φρανθίσκο Χοσέ Αράντα Πέρεθ, τον Δήμαρχο του Τολέδου Εμιλιάνο Γκαρθία Πάχε, τον Διευθυντή του Δημοτικού Αρχείου Μαρριάνο Γκαρθία Ρουϊπέρεθ, τον πρώην Διευθυντή του Επαρχιακού Αρχείου Κάρλος Μας Γκονθάλεθ καθώς και τον διάδοχό του Κάρλος Φλόρες Βαρέλα, τη Μαρία Εουχένια Αλγουαθίλ Μαρτίν, στο ίδιο αρχείο, τον Διευθυντή της βιβλιοθήκης της Καστίγια–Λα Μάντσα Χουάν Σάντσεθ Σάντσεθ, καθώς και την Υποδιευθύντρια Κάρμεν Μοράλες Ματέο.

Στη Μαδρίτη βοήθησε αποτελεσματικά η Κριστίνα Παρτεαρόγιο Λακάμπα στο Αρχείο του Ινστιτούτου ντε Βαλένθια ντε Ντον Χουάν, ο Μπενίτο Ναβαρέτε Πριέτο, ο Διευθυντής του Πράδο Μιγκέλ Θουγκάθα και ο επιστημονικός διευθυντής του ίδιου ιδρύματος Γκαμπριέλε Φινάλντι, ενώ στην Οσούνα, όπου πήγαμε με τον Ρίτσαρντ Κέιγκαν, μας υποδέχτηκε πολύ φιλικά ο Χουάν Μανουέλ Μορένο Ντίαθ.

Μπορεί το σχέδιο μίας έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης να ματαιώθηκε, παρά τη σκληρή προετοιμασία, αλλά η ευγνωμοσύνη μου προς όλους όσους βοήθησαν και ενέκριναν σημαντικούς δανεισμούς ή έγραψαν δοκίμια για τον κατάλογο παραμένει ακέραιη. Δυστυχώς, δεν είναι εδώ ο χώρος για να αναφερθώ αναλυτικά σε αυτό το θέμα.

Στο Λονδίνο, είμαστε ευγνώμονες στον David Burns και τα αδέρφια του, που έδωσαν από την πρώτη στιγμή τη συγκατάθεσή τους για το δανεισμό της μινιατούρας με το πορτραίτο του Φρανθίσκο ντε Πίσα.

past through the eyes of the present. Modern historical research has shaped our thinking; modern art has shaped our way of seeing.

Francisco de Borja de San Román y Fernández' great study *El Greco en Toledo* (1910), containing 88 previously-unknown documents related to Domenicos' sojourn in the city, together with subsequent studies by the same author radically altered our former picture of the painter.

Something analogous must be said of the contribution of Gregorio de Andrés. Himself a Hellenist, he translated into Spanish the now legendary study by twenty-eight-year-old Charles Graux, *Essai sur les origines du fonds grec de l'Escorial* (1880). Andrés devoted many studies to Greco's friends and supporters, including Luis de Castilla, Antonio de Covarrubias, and the Greek copyist Antonios Kalosynas, as well as to Theotokopoulos himself. His study of the painter's role in the trial by the Holy Inquisition of the young Athenian tailor Michail Chalkandyles, with its appendix containing a transcript of the court proceedings, will go down in history as a model of historical diligence and accuracy.

Our exhibition could never have been realized without the substantive support of Spanish colleagues and of course, Spanish Institutions.

In Toledo, I would like to thank my good friend and colleague at the University of Castilla-La Mancha Palma Martínez-Burgos García, the Abbess of the Monastery of Santo Domingo el Antiguo, the photographer Antonio Pareja, the historian Francisco José Aranda Pérez, Toledo's Mayor Emiliano García-Page, the Director of the Municipal Archive Mariano García Ruiperez, the former Director of the Provincial Archive Carlos Mas González, and his successor Carlos Flores Varela, María Eugenia Alguacil Martín of the same archive, the Director of the Library of Castilla-La Mancha Juan Sánchez Sánchez, and Associate Director Carmen Morales Mateo.

In Madrid, active assistance was provided by Christina Partearroyo Lacaba at the Archive of the Instituto de Valencia de Don Juan, Benito Navarrete Prieto, Prado Museum Director Miguel Zugaza, and its scientific director Gabriele Finaldi. When Richard Kagan and I went to Osuna, we were very kindly received by Juan Manuel Moreno Diaz.

The plan for the exhibition at the Museum of Cycladic Art may have been cancelled, in spite of our laborious preparatory work, but my gratitude towards all those who helped, approving important loans and writing essays for the catalogue, remains intact. Unfortunately, this is not the place to discuss the subject in any detail.

In London, we were grateful to David Burns and his siblings, who gave their permission from the outset for the loan of the miniature portrait of Francisco de Pisa.

In Athens, I would like to thank all those responsible at the Benaki Museum for their cooperation, particularly Dimitris Arvanitakis, Polina

Στην Αθήνα, θέλω να ευχαριστήσω για τη συνεργασία όλους τους υπεύθυνους στο Μουσείο Μπενάκη, ιδιαιτέρως τον Δημήτρη Αρβανιτάκη, την Πολύνα Κοσμαδάκη, την Ελευθερία Γκούφα, την Αντιγόνη Πογιατζή, τη Μάρα Βερούκοκου, τη Μαρία Σαρρή, τη Λίλα Καραγγέλου, την Πανωραία Μπενάτου, τη Μαρία Θρουβάλα και τον Αλέξη Φραγκιάδη, καθώς και τις μεταφράστριες Μαρία Καζάζη, Ντέμπορα Βrown Καζάζη και Λίνα Σιπητάνου, αλλά και τους επιμελητές Κώστα Σπαθαράκη και Φίλιπ Σάτον.

Ο πρέσβης της Ισπανίας στην Ελλάδα κ. Alfonso Lucini Mateo προθυμοποιήθηκε από την πρώτη στιγμή να βοηθήσει στις επαφές μας με τους επίσημους φορείς της χώρας του.

Η Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου και ο Παναγιώτης Ιωάννου, μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής, μοιράστηκαν μαζί μου όλες τις βασικές αποφάσεις στο διάστημα που πέρασε για την επίλυση των προβλημάτων που προέκυπταν.

Ο Ρίτσαρντ Κέιγκαν έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την επιλογή των «φίλων στο Τολέδο», αλλά και των εκθεμάτων. Ο Ιωάννης Χασιώτης, μοναδικός γνώστης των ελληνοϊσπανικών σχέσεων κατά τον 16ο αιώνα, συνέβαλε με ένα πολύτιμο δοκίμιο στον κατάλογο.

Ευχαριστίες οφείλονται στους Έλληνες Υπουργούς Πολιτισμού Γιάννη Τζαβάρα και Παύλο Γερούλανο, για το ενδιαφέρον που έδειξαν, καθώς και στον Χοσέ Ιγνάθιο Βέρτ Ορτέγκα, Υπουργό Παιδείας, Πολιτισμού και Αθλητισμού της Ισπανίας, για την πρόθυμη συμμετοχή των ιδρυμάτων που υπάρχουν στο υπουργείο του στην έκθεση της Αθήνας.

Η κυρία Λίνα Μενδώνη, Γενική Γραμματέας του Υπουργείου Πολιτισμού, στάθηκε αρωγός των προσπαθειών μας κάθε φορά που αντιμετωπίζαμε δυσκολίες.

Μου είναι δύσκολο να βρω τις κατάλληλες λέξεις για να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Άγγελο Δεληβορριά για τις άμεσες και αποτελεσματικές παρεμβάσεις του.

Χωρίς τη Λένα Κατσανίκα και τον Γιώργο Ματθιόπουλο όμως τίποτα δεν θα είχε υλοποιηθεί στο σχεδιασμό της έκθεσης και του καταλόγου. Τουλάχιστον τίποτα που να μπορεί να συγκριθεί με την καλαισθησία με την οποία ολοκλήρωσαν το έργο που ανέλαβαν, κάτω από τόσο αντίξοες συνθήκες.

Ο Δημήτρης Καδιανάκης και ο Νίκος Μαραβέλιος παρέδωσαν, όπως πάντα, έναν κατάλογο αντάξιο των προσδοκιών μας.

Η σύντροφός μου Άλκη συμμετείχε αποτελεσματικά δίπλα μου σε όλες τις εργασίες για την προετοιμασία των εκθέσεων τα τρία χρόνια που πέρασαν. Το αποτέλεσμα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σ' εκείνη. Θα το χαρούμε μαζί.

Νίκος Χατζηνικολάου
Ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης
Πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής

Kosmadaki, Eleftheria Goufa, Antigone Pogiati, Mara Verykokou, Maria Sarri, Lila Karangelou, Panorea Benatou, Maria Throuvala, and Alexis Franghiadis as well as the translators Maria Kazazis, Deborah Brown Kazazis and Lina Sipitanou, and the copy-editors Kostas Spatharakis and Philip Sutton.

The ambassador of Spain in Athens, his Excellency Alfonso Lucini Mateo, offered from the outset his good offices in order to facilitate our contact with the institutions of his country.

Scientific Committee members Maria Constantoudaki-Kitromilides and Panagiotis Ioannou shared with me all the major decisions in the intervening period to resolve any problems which arose.

Richard Kagan played a decisive role in the choice of "friends in Toledo" as well as in the selection of individual exhibits. Ioannis Hassiotis, who has a unique knowledge of Greek-Spanish relations in the sixteenth century, contributed an invaluable essay for the catalogue.

Thanks are owed to the Greek Ministers of Culture Giannis Tzavaras and Pavlos Geroulanos for their interest, as well as to José Ignacio Wert Ortega, Spanish Minister of Education, Culture, and Sports for the willing participation by organizations and foundations falling within the purview of his ministry in the Athens exhibition.

Lina Mendoni, Secretary General of the Ministry of Culture, was there to help each time we encountered obstacles.

It is hard for me to find the appropriate words in which to express my thanks to Angelos Delivorrias for his rapid and successful interventions.

Without Lena Katsanika and Giorgos Matthiopoulos however, nothing would have been realized in terms of exhibition and catalogue design – or at any rate, nothing that is comparable to the elegance and good taste with which they completed the project they took on, and under such adverse conditions.

As always, Dimitris Kadianakis and Nikos Maravelias delivered a catalogue worthy of our expectations.

My companion Alki played an active part in all the preparatory work for the exhibitions during the past three years, and the results are largely due to her. We will enjoy them together.

Nicos Hadjinicolaou
Emeritus Professor, University of Crete
President of the Scientific Committee

S. BE. DIC. NE. TVS.

EREMITICÆ VITÆ
DESCRIPTIO.

SRO. AL. MV. DVS.

Richard L. Kagan

Ο ΓΚΡΕΚΟ ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ.
Ο ΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΑΣ:
ΠΑΤΡΩΝΕΣ, ΠΕΛΑΤΕΣ,
ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΕΣ

Ο ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, ευρύτερα γνωστός ως Dominico Greco ή απλώς ως el Griego, πέθανε στις 7 Απριλίου 1614. Τρεις μήνες αργότερα ένας νοτάριος πήγε στο σπίτι του για να καταγράψει τα υπάρχοντά του. Μεταξύ άλλων βρήκε συνολικά 144 βιβλία, ένα με τον τίτλο *Tratato del arte de la pintura*.¹ Ο νοτάριος θα πρέπει να ήταν πολύ βιαστικός και δεν κατέγραψε το όνομα του συγγρα-

* Εικ. αριστερά: Γκρέκο, *Αλληγορία του Τάγματος των Καμαλδολινών*, περ. 1600, με το οικόσημο του Δον Πέδρο Λάσο ντε λα Βέγκα, κόμη ντε λος Άρκος και της γυναίκας του Μαριάννας ντε Μεντόθα, Μαδρίτη, Instituto de Valencia de Don Juan.

1. Το έγγραφο της απογραφής δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον Francisco de Borja de San Román το 1910 και είναι διαθέσιμη σε ανατύπωση στο έργο του *El Greco en Toledo. Vida y obra de Domenico Theotocópuli*, Editorial Zocodover, Τολέδο 1982, σελ. 203-212. Ο κατάλογος των βιβλίων του Γκρέκο είναι διαθέσιμος και στο *El Greco. Biografía de un pintor extravagante*, Μαδρίτη, Nerea, 2013, σελ. 303-304 του Fernando Marías. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη βιβλιοθήκη του, βλ. τα δοκίμια στο Javier Docampo και José Riello (επιμ.), *La Biblioteca del Greco*, Μαδρίτη, Museo Nacional del Prado, 2014.

Richard L. Kagan

EL GRECO IN TOLEDO.
THE WEB OF FRIENDSHIP:
PATRONS, CLIENTS,
SUPPORTERS

DOMENICOS THEOTOKOPOULOS, better known by the name, Dominico Greco, or simply el Griego, died on 7 April 1614. Three months later a notary came to his house to inventory his possessions. Among them he found a total of 144 books, one with the title “*Tratato del arte de la pintura*”.¹ The notary was probably in too much of a hurry to list the name of the author, but the book in question is likely to have been Leon Battista Alberti’s *De Pictura (On Painting)*, a

* Fig. on the left: Greco, *Allegory of the Camaldolese Order*, c. 1600, with the coats of arms of Don Pedro Laso de la Vega, Conde de los Arcos and his wife Mariana de Mendoza, Madrid, Instituto de Valencia de Don Juan.

1. This inventory was first published by Francisco de Borja de San Román in 1910 and is available in a reprint edition in his *El Greco en Toledo. Vida y obra de Domenico Theotocópuli*, Toledo, Editorial Zocodover, 1982, pp. 203-212. The list of El Greco’s books is also available in Fernando Marías, *El Greco. Biografía de un pintor extravagante*, Madrid, Nerea, 2013, pp. 303-304. For more on his library, see the essays in Javier Docampo and José Riello (eds.), *La Biblioteca del Greco*, Madrid, Museo Nacional del Prado, 2014.

φέα, είναι όμως πολύ πιθανό το εν λόγω βιβλίο να ήταν το *De Pictura* (Περί ζωγραφικής) του Λεόν Μπατίστα Αλμπέρτι, μια πραγματεία γραμμένη περί το 1435. Η έκδοση που είχε στην κατοχή του ο Γκρέκο ήταν μάλλον η ιταλική μετάφραση του Λουντοβίκο Ντομένιτσι που είχε τυπωθεί στη Βενετία το 1547.

Η πραγματεία του Αλμπέρτι αποτελεί την πρώτη μιας σειράς πραγματειών της Αναγέννησης που έδιναν πρακτικές συμβουλές σε επίδοξους καλλιτέχνες, περιγράφοντας μεταξύ άλλων και τις γνώσεις που θα έπρεπε να κατέχουν. «Θέλω ο ζωγράφος», έγραφε ο Αλμπέρτι, «να έχει μελετήσει όλες τις ελευθέριες τέχνες (*studia humanitates*), πάνω από όλα όμως θα ήθελα να έχει καλή γνώση της γεωμετρίας». Δυστυχώς, ο Αλμπέρτι δεν δίνει συμβουλές σχετικά με το πώς θα μπορούσαν οι ζωγράφοι να αποκτήσουν αυτές τις γνώσεις, αν και προτείνει ότι καλό είναι να γνωρίσουν «λογίους ανθρώπους που η γνώση τους εκτείνεται σε πολλά ζητήματα».² Οι μεταγενέστεροι συγγραφείς που ασχολήθηκαν με την τέχνη της ζωγραφικής επαναλάμβαναν σε γενικές γραμμές ανάλογες συμβουλές. Ένας από αυτούς ήταν ο Βενετσιάνος συγγραφέας του 16ου αιώνα, Λουντοβίκο Ντόλτσε, που συμβούλευε: «Ο ζωγράφος δεν χρειάζεται να είναι άνθρωπος των γραμμάτων, τουλάχιστον όμως [...] θα πρέπει να είναι ικανός στην ιστορική αφήγηση και την ποίηση και να βρίσκεται σε στενή επαφή με ποιητές και λόγιους».³

Το μέγεθος και το εύρος της βιβλιοθήκης του Γκρέκο ήταν ασυνήθιστα για έναν καλλιτέχνη του 16ου αιώνα και υποδηλώνουν ότι, παρόλο που ο ίδιος δεν ήταν λόγιος, φιλοδοξούσε να αναγνωριστεί ως «*pictor doctus*», ως ένας καλλιτέχνης-φιλόσοφος. Όπως όμως και άλλοι καλλιτέχνες με την ίδια φιλοδοξία, ο Γκρέκο καταλάβαινε ότι μια επιτυχημένη καλλιτεχνική σταδιοδρομία ήταν ανέφικτη χωρίς τη βοήθεια και τη συνδρομή τρίτων – πατρώνων, προ-

treitise originally written in about 1635. The version that El Greco probably owned was the Italian translation by Ludovico Domenichi and published in Venice in 1547.

Alberti's treatise represents the first of many Renaissance treatises that offered practical advice to aspiring artists, outlining among other things the knowledge such individuals ought to possess. "I want the painter", Alberti wrote, "to be learned in all the liberal arts (*studia humanitates*), but I wish him above all to have a good knowledge of geometry." Unfortunately, Alberti did not offer any suggestions as to how painters were to acquire such knowledge, although he did suggest that they ought to get to know "literary men, who are full of information about many subjects."² Later authors who wrote on the art of painting generally offered similar advice. One was the sixteenth-century Venetian writer, Ludovico Dolce, who advised: "The painter may not be a man of letters; but let him at least ... be versed in historical narrative and poetry, and keep in close touch with poets and men of learning."³

The size and scope of El Greco's library was unusual for a sixteenth-century artist and suggests that he, while not himself a scholar, aspired to be recognized as a "*pictor doctus*", or artist-philosopher. But together with other artists who shared these aspirations, El Greco understood that a successful artistic career was impossible without the help and assistance of others – some acting as patrons, others as protectors, and still others as friends who, as Alberti advised, were "men of learning" in a position to help formulate the complex iconographical programs incorporated in so much of his art. For this reason what might be understood as a "web of friendship" was central to El Greco's artistic career. The current exhibition offers a visual introduction to individuals who were inside this web with emphasis on El Greco's friends, patrons, and supporters

2. Leon Battista Alberti, *On Painting*, μτφρ. Cecil Grayson, Λονδίνο, Penguin, 1991, Βιβλίο II, σελ. 58.

3. Όπως αναφέρει ο Jan Bialostocki στο «The *Doctus Artifex* and the Library of the Artist in the XVI and XVII Centuries», στο βιβλίο του *The Message of Images*, Βιέννη, Iresa, 1998, σελ. 150-165: 151. Οι απόψεις του Dolce περί τέχνης εκτίθενται στο έργο του *L'aretino; Dialogo della Pittura*, Βενετία 1557· αγγλική μτφρ., *Dolce's Aretino and Venetian Art Theory of the Cinquecento*, επιμ. Mark W. Roskill, Νέα Υόρκη, New York University Press, 1968.

2. Leon Battista Alberti, *On Painting*, trans. Cecil Grayson, London, Penguin, 1991, Book II, p. 58.

3. As cited in Jan Bialostocki, "The *Doctus Artifex* and the Library of the Artist in the XVI and XVII Centuries", in his *The Message of Images*, Vienna, Iresa, 1998, pp. 150-165: 151. Dolce's idea about art can be found in his *L'aretino; Dialogo della Pittura*, Venice, 1557; English trans., *Dolce's Aretino and Venetian Art Theory of the Cinquecento*, ed. Mark W. Roskill, New York, New York University Press, 1968.

39. Γκρέκο, Χερώνυμο ντε Θεβάνιος (λεπτ.), Μαδρίτη, Πράδο.
39. Greco, *Jerónimo de Cevallos* (detail), Madrid, Prado.

40. Γκρέκο, *Προσωπογραφία του Ορτένσιο Παραβιθίνο* (λεπτ.), Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.
40. Greco, *Portrait of Hortensio Paravicino* (detail), Boston, Museum of Fine Arts.

ελληνικής καταγωγής αλλά Έλληνας ζωγράφος, που τα τελευταία 36-37 χρόνια της ζωής του έζησε και εργάστηκε στην Ισπανία. β) η ζωγραφική του από το 1570 και μετά δεν είναι βυζαντινή, ούτε μεταβυζαντινή, αλλά δυτικοευρωπαϊκή. Τα έργα που παράγονται στην Ιταλία υπάγονται στην ιστορία της ιταλικής τέχνης και αυτά που παράγονται στην Ισπανία στην ιστορία της ισπανικής τέχνης.³⁵

Τι πιο αυτονόητο από τις διαπιστώσεις αυτές που δεν έπαψα να επαναλαμβάνω τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια; Οι *Stances* του Παπαδιαμαντόπουλου (Jean Moréas) δεν ανήκουν στην ιστορία της γαλλικής λογοτεχνίας;

Πού ανήκει άραγε η προσωπογραφία του Παραβιθίνο της Βοστώνης, αν όχι στην ιστορία της ισπανικής τέχνης; Κι αν λάβουμε υπόψη μας ότι η ζωγραφική του Δασκάλου ήταν πρότυπο για τους Καστιλιάνους μαθητές του εργαστηρίου του, τα εντυπωσιακά πορτραίτα που ζωγράφισε για παράδειγμα ο Λουίς Τριστάν δεν ανήκουν στη Σχολή του Τολέδου, που ουσιαστικά ίδρυσε ο Κρητικός; Σ' αυτή τη σειρά δεν ανήκει ο Βελάσκειθ πολύ πριν φτάσουμε στον Μανέ;

Η προσωπογραφία του Παραβιθίνο από τον Γκρέκο, του Μαρτίνεθ Μοντανιέθ από τον Βελάσκειθ, και το πορτραίτο του Ζαχαρί Αστρύκ του Μανέ (εικ. 41, 42, 43): η αρχική ισπανική πηγή, δηλαδή ο Έλληνας του Τολέδου, τροφοδότησε τις καλύτερες στιγμές της ευρωπαϊκής προσωπογραφίας. Ο Μανέ έγραφε στις 17 Σεπτεμβρίου 1856 στον Αστρύκ μεταφέροντάς του τις εντυπώσεις του από την Ισπανία: «[...] ο Γκρέκο, το έργο του οποίου είναι παράξενο, τα πορτραίτα του όμως είναι πολύ ωραία».

Λουίς ντε Γκόνγκορα

Αγνοούμε πότε και κάτω από ποιες συνθήκες συναντήθηκε ο Θεοδοκόπουλος με τον ποιητή. Έχει γίνει αποδεκτή η υπόθεση ότι η γνωριμία έγινε χάρη στους αδελφούς Ναρμπόνα,³⁶ πιθανότατα χάρη στον

worked in Spain; b) After 1570, his painting was neither Byzantine nor Post-Byzantine, but Western European. The works he produced in Italy belong to the history of Italian art, and those produced in Spain to the history of Spanish art.³⁵

What could be more self-evident than these observations, which I have not ceased to repeat over the last quarter of a century? Are not the *Stances* of Papadimantopoulos (Jean Moréas) a part of the history of French literature?

Where does the Boston portrait of Paravicino belong, if not to the history of Spanish art? And if we consider that the Master's work served as a model for the Castilian apprentices in his workshop, then surely the impressive portraits painted, for example, by Luis Tristán belong to the School of Toledo, which the Cretan essentially founded. And does Velázquez not belong to this history, long before Manet?

Greco's portrait of Paravicino, Velázquez's portrait of the sculptor Martínez Montañés, Manet's portrait of Zacharie Astruc (fi . 41, 42, 43): the initial Spanish source – that is to say, the Greek of Toledo – would nurture European portraiture's finest moments. On 17 September 1856, Manet wrote to his friend Zacharie Astruc to convey his impressions from Spain: "[...] Greco – his works are strange, but his portraits are very beautiful".

Luis de Góngora

We do not know the exact circumstances under which Greco met the poet. The hypothesis that they met thanks to the Narbona brothers,³⁶ probably Eugenio, who was a personal friend of Lope de Vega and Góngora, has met with acceptance.

The severe early portrait of him by Velázquez (fi . 37), painted at the start of the Sevillian artist's life in Madrid (1622, 51 × 41 cm, today in Boston's Museum of Fine Arts), with its cold play of light over the face,

35. Ν. Χατζηνικολάου, «Δομήνικος Θεοδοκόπουλος: 450 χρόνια από τη γέννησή του», *Δομήνικος Θεοδοκόπουλος Κρης / El Greco of Crete*, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου, 1990, σελ. 92.

36. Βλ. εδώ, σελ. 26.

35. Ν. Hadjinicolaou, "Domenicos Theotocopoulos 450 Years Later", *El Greco of Crete*, Heraklion, Municipality of Heraklion, 1990, p. 93.

36. See in this volume, p. 26.

41. Γκρέκο, Προσωπογραφία του Ορτένσιο Παραβιθίνο, Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.

41. Greco, *Portrait of Hortensio Paravicino*, Boston, Museum of Fine Arts.

42. Βελάσκεθ, Προσωπογραφία του Μαρτίνεθ Μοντανιές, Μαδρίτη, Πράδο.

42. Velázquez, *Portrait of Martínez Montañés*, Madrid, Prado.

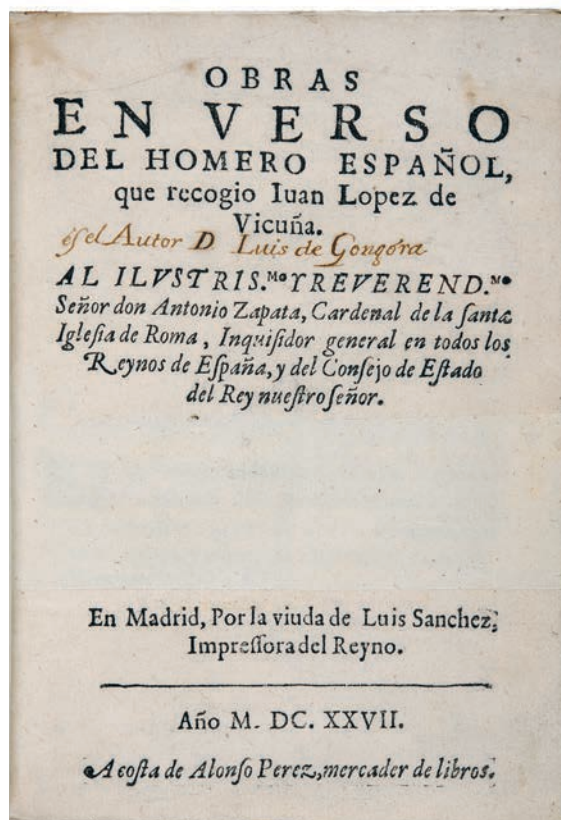

43. Μανέ, Προσωπογραφία του Ζακαρί Αστρύκ, Βρέμη, Κούνστχαλλε.

43. Manet, *Portrait of Zacharie Astruc*, Bremen, Kunsthalle.

44. Βελάσκεθ, Προσωπογραφία του Γκόνγκορα, Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών.
44. Velázquez, *Portrait of Góngora*, Boston, Museum of Fine Arts.

45. Έκδοση των Ποιημάτων του Γκόνγκορα, Μαδρίτη, 1627, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ισπανίας.
45. Góngora, *Poems*, Madrid, 1627, Biblioteca Nacional de España.

Εουχένιο Ναρμπόνα που ήταν προσωπικός φίλος του Λόπε ντε Βέγκα και του Γκόνγκορα.

Η πρώτη, αυστηρή προσωπογραφία του από τον Βελάσκεθ (εικ. 44), φιλοτεχνημένη στην αρχή της δημιουργίας του Σεβιγιάνου στη Μαδρίτη (1622, 51 x 41 εκ., σήμερα στο Museum of Fine Arts της Βοστώνης), με το ψυχρό παιχνίδι του φωτός στο πρόσωπο, ανταποκρίνεται στην εικόνα της ερμητικής και περίτεχνης ποίησής του, που τόσο θαύμαζε ο Μαλλαρμέ.

Το ποίημα που αφιέρωσε στον Γκρέκο και συμπεριλήφθηκε στη συλλογή των Έργων του (εικ. 45 και 46) είναι πολλαπλά ενδιαφέρον. Στη β' έκδοση των ποιημάτων του (1633) προστέθηκε ο τίτλος ΣΤΟΝ ΤΑΦΟ ΤΟΥ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ ΓΚΡΕΚΟ ΘΑΥΜΑΣΙΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ. Ο Γκόνγκορα κράτησε το ιταλικό επώνυμο με το οποίο ήταν περισσότερο γνωστός ο ζωγράφος στο Τολέδο. Στον τίτλο ο Γκρέκο χαρακτηρίζεται

corresponds to the image of his hermetic and intricate poetry, so admired by Mallarmé.

The poem he dedicated to Greco, which is included in his collected *Works* (fi . 45 and 46), is interesting from several viewpoints. In the second edition of the *Poems* (1633) the title was added AT THE TOMB OF DOMINIC GRECO EXCELLENT PAINTER. Góngora retained the Italian surname by which the artist was better known in Toledo. In the title Greco is called “*excelente*”, meaning excellent or exceptional. All the other elements – the trumpet of glory, the sombre marble plaque, the gleaming porphyry – form a baroque atmosphere which both opposes and simultaneously underlies the climate of devotion and funereal sadness:

Passer-by, present your respects, and then continue on your way.

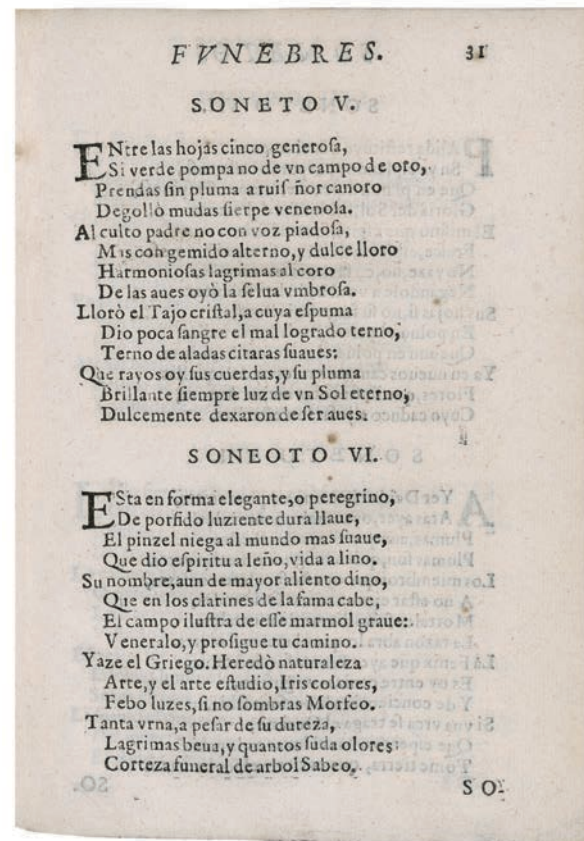
«excelente», θαυμάσιος ή εξάαιρετος. Όλα τα άλλα στοιχεία, η δοξαστική σάλπιγγα, η αυστηρή μαρμαρόπλακα, ο λαμπρός πορφυρίτης συνθέτουν μιαν ατμόσφαιρα μπαρόκ η οποία αντιπαρατίθεται και ταυτόχρονα υποβαστάζει το κλίμα προσήλωσης και νεκρικής θλίψης:

διαβάτη στάσου, προσκύνα και το δρόμο πάρε πάλι.

Στο επόμενο τρίστιχο το εγκώμιο ολοκληρώνεται, συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά της τέχνης του ζωγράφου. Ο ποιητής θεωρεί απαραίτητο να προσδιορίσει την καταγωγή του: «Ο Έλληνα κείται» («Yaze el Griego»):

*από τούτον πήρε η φύση
τέχνη, η τέχνη γνώση, η Iris χρώματα,
φώτα ο Φοίβος, ο Μορφέας σκότη ακριβά.*

Το 1646 ο Μανουέλ Φαρία υ Σόουζα, στο έργο του *Fuente de Aganipe*, θα αποκαλέσει τον Γκρέκο «Γκόνγκορα των ματιών»!

46. Γκόνγκορα, Σονέτο αφιερωμένο στον Γκρέκο.

46. Góngora, Sonnet dedicated to Greco.

In the following tercet the encomium is completed with a summary of the characteristics of the painter's art. The poet considers it necessary to specify his origin: "The Geek lies here" ("Yaze el Griego"):

*From him, nature acquired
art, art knowledge, Iris her colours,
Phoebus his light, and Morpheus, his shadows.*

In 1646, in his *Fuente de Aganipe*, Manuel Faria y Sousa would call Greco "the Góngora of the eyes"!

47. Καταχώριση του θανάτου του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στο βιβλίο κηδειών της ενορίας του Σάντο Τομέ (δεύτερη από επάνω· στο περιθώριο αριστερά «Ντομίνικο Γκρέκο»):
«στις επτά [Απριλίου 1614] πέθανε ο Ντομίνικο Γκρέκο δεν άφησε διαθήκη έλαβε τη θεία Μετάληψη ετάφη στο Σάντο Ντομίνγκο ελ Αντίγουο έδωσε [χρήματα για] κεριά». Ενοριακό Αρχείο Σάντο Τομέ, Τολέδο.
47. Registration of Greco's death in the book of burials of the parish of Santo Tomé (second from above; on the left margin "Dominico Greco"):
"on the seventh [of the month of April 1614] died Dominico Greco he did not write a will he received the holy Sacraments he was buried at Santo Domingo el Antiguo he gave for candles". Archives of the parish of Santo Tomé.

ma nina

On quatorz dias del mes de abril de mill e syete
cientos e setenta e tres años. falo yo ma. hunde
p. d. n. de vobos mages en tenor de lo siguiente.
Sancho de domo real de belay

dominio paco

en siete de los falo yo dominio q esto no fue
del m. de vobos mages. eutenor con
p. doming. el antiguo de belay

abel

On nueve de mayo falo yo de falo yo de
ju. sancho de domo real de belay
de belay

ma nina

On quince del mes de junio de mill e syete
cientos e setenta e tres años. falo yo de vobos mages
de belay

ma nina

On diebe de siete de los falo yo p. n. de
ant. dia de jehesano. falo yo de vobos mages
de belay

ma nina

On diebe de nueve de los falo yo de vobos mages
de belay

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ / PHOTOGRAPHIC CREDITS

- © Antonio Pareja, Toledo 7, 8, 9, 76
- © Archivo General de Simancas 41, 44, 47
- © Archivo Historico Provincial de Toledo 49, 50, 51, 81
- © Archivo Municipal de Toledo 102
- © Biblioteca de Castilla-La Mancha. Photo by Rosa Zaba 23, 79, 95
- © Biblioteca General Histórica, Universidad de Salamanca 34
- © Biblioteca Histórica de la Universidad Complutense de Madrid 107
- © Biblioteca Nacional de España 16, 78, 79, 87, 89, 98, 104, 116, 117
- © Escuela Universitaria de Osuna, Sevilla 78
- © Fundación Focus – Abengoa, Sevilla 84
- © Hispanic Society of America, New York 103
- © Instituto de Valencia de Don Juan 13', 28
- © Kimbell Art Museum, Texas 24, 99, 103, 113
- © Kunsthalle Bremen 115
- © London, private collection 101, 103
- © Musée du Louvre, Paris 91
- © Museo del Greco, Toledo 90, 92
- © Museo Nacional del Prado, Madrid 13, 82, 88, 105, 111, 112, 115
- © Museum of Fine Arts, Boston 108, 113, 115, 116
- © Norton Simon Museum, Pasadena 81

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Επιμέλεια: *Νίκος Χατζηνικολάου / Richard L. Kagan*

Διοργάνωση: *Μουσείο Μπενάκη*

Εκθεσιακός σχεδιασμός: *Λένα Κατσανίκα-Στεφάνου,*

Αλεξάνδρα Σαγιά

Συντονισμός: *Μαρία Σαρρή, Μάρα Βερύκοκου*

Ομάδα συντονισμού: *Αναστασία Δρανδάκη, Πολύνα Κοσμαδάκη,*

Αντιγόνη Πογιατζή, Πανωραία Μπενάτου, Λίλα Καραγγέλου

Σύμβουλοι διοίκησης: *ΣΤΑΔΙΟΝ Α.Ε.*

Διαχείριση έργου: *Μαρία Θρουβάλα*

Συντήρηση: *Βασίλης Πασχάλης, Νίκος Σμυρνάκης,*

Ελευθερία Γκούφα, Σωτήρης Μπεκιάρης, Αλεξάνδρα Καλλιγά,

Φλώρα Στεφάνου

Γραφιστικές εφαρμογές: *Dodocom Ltd*

Επιμέλεια κειμένων: *Κώστας Σπαθαράκης, Philip Sutton*

Μεταφράσεις: *Μαρία Καζάζη, Ντέμπορα Brown Καζάζη,*

Λίνα Σιπιτάνου

Εκτυπώσεις: *Fotolio & Typicon*

Ψηφιακές εκτυπώσεις: *Νίκος Πασχαλίδης*

Επικοινωνία: *Νικολέττα Μέντη*

Γραφείο τύπου: *Ξανθοπούλου & Συνεργάτες*

Ασφάλιση έργων: *POOLSEGUR Insurance Brokers*

Μεταφορά και ανάρτηση έργων: *MOVE ART S.A.*

Plexi-glas: *Δημήτριος Π. Δρόσος*

Ξυλουργικές κατασκευές: *Γιάννης Πατηνιώτης*

Ελαιοχρωματισμοί: *Γιάννης Καραμπελιάς, Βασίλης Καραμπελιάς*

Φωτισμοί: *Στέφανος Γιαγτζής, Κiriάκος Κοσμιδής*

Υπεύθυνος τεχνικών εργασιών: *Μανώλης Μπλαζιάκης*

Υπεύθυνος φύλαξης: *Δημήτρης Δημητρίου*

EXHIBITION CONTRIBUTORS

Curators: *Nicos Hadjinicolaou / Richard L. Kagan*

Organized by: *Benaki Museum*

Exhibition design: *Lena Katsanika-Stefanou,*

Alexandra Sagia

Coordination: *Maria Sarri, Mara Verikokou*

Coordination team: *Anastasia Drandaki, Polina Kosmadaki,*

Antigoni Pogiatzi, Panorea Benatou, Lila Karagelou

Management consultants: *STADION A.E.*

Project management: *Maria Throwala*

Conservation: *Vassilis Paschalis, Nikos Smyrnakis,*

Eleftheria Goufa, Sotiris Bekiaris, Alexandra Kalliga,

Flora Stefanou

Graphic design: *Dodocom Ltd*

Text editing: *Kostas Spatharakis, Philip Sutton*

Translation: *Maria Kazazis, Deborah Brown Kazazis,*

Lina Sipitanou

Printing: *Fotolio & Typicon*

Digital printing: *Nikos Paschalidis*

Communication: *Nikoletta Menti*

Press office: *Xanthopoulou & Associates*

Insurance of artworks: *POOLSEGUR Insurance Brokers*

Transport and installation of artworks: *MOVE ART S.A.*

Plexi-glas: *Dimitrios P. Drossos*

Wooden constructions: *John Patiniotis*

Painting: *Yiannis Karabelias, Vassilis Karabelias*

Lighting: *Stefanos Giagtzis, Kiriakos Kosmidis*

Technical supervision: *Manolis Blaziakis*

Security supervision: *Dimitris Dimitriou*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ CONTENTS

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ ε'-ια' FOREWORDS AND ACKNOWLEDGEMENTS

Richard L. Kagan	1	Richard L. Kagan
Ο ΓΚΡΕΚΟ ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ.		EL GRECO IN TOLEDO.
Ο ΙΣΤΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΑΣ:		THE WEB OF FRIENDSHIP:
ΠΑΤΡΩΝΕΣ, ΠΕΛΑΤΕΣ,		PATRONS, CLIENTS,
ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΕΣ		SUPPORTERS
Ιωάννης Κ. Χασιώτης	35	Ioannis K. Hassiotis
ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ		GREEKS IN TOLEDO DURING
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ		THE TIME OF DOMENICOS
ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ		THEOTOKOPOULOS
Νίκος Χατζηνικολάου	63	Nicos Hadjinicolaou
ΕΝΑΣ ΠΕΤΥΧΗΜΕΝΟΣ		A SUCCESSFUL MARGINAL
ΠΕΡΙΘΩΡΙΑΚΟΣ		FIGURE
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	120	PHOTOGRAPHIC CREDITS
ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ	121	EXHIBITION CONTRIBUTORS